

Азимова М.У.

ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНҮН ТҮНДҮК-БАТЫШ ӨҢҮРҮНДӨГҮ КАСИЕТТҮҮ-ЫЙЫК ЖЕРЛЕР (Чаткал районунун мисалында)

Азимова М.У.

СВЯЩЕННЫЕ МЕСТА В СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ ЧАСТИ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ (на примере Чаткальского региона)

M.U. Azimova

SACRED PLACES IN THE NORTH-WESTERN PART OF THE FERGANA VALLEY (on the example of Chatkal region)

УДК: 947(575.2):39:398

Өлкөбүздүн эгемендүүлүгү ар бирибизге өзүбүздү таануу, тарыхыбызды билүү жана ата-бабаларыбыз калтырып кеткен өтө бай жана маанилүү руханий мурстарын пайдалануу мүмкүнчүлүгүн берди. Тарыхка саресеп салсак ушул күнгө чейин такталбаган, изилденбеген, үйрөнүлбөгөн тарыхый-маданий эстеликтер, кол жазма булактар бар экендигин көрөбүз. Адамзаттын тарыхындагы ар түрдүү диний ишенимдердин негизинде ар бир аймактарда өзүнө көптөгөн маанини камтыган диний, калк касиеттүү деп эсептеген жерлер пайда болгон. Бул макалада Фергана өрөөнүнүн түндүк-батыш тарабы, Кыргызстандын батышынан орун алган Чаткал аймагындагы тарыхый жерлердин жана мазарлардын топонимикалык аталыштары, алардын пайда болуу тарыхы жана андагы өткөрүлүүчү ырым-жырымдар тууралуу баяндалат. Ошондой эле, мындай жайлардын Кыргызстандын тарыхында жана жергиликтүү эл арасында ээлеген орду жөнүндө айтылат.

Негизги сөздөр: тарых, топонимика, ритуал, орто кылым, ишеним, ислам дини, тарыхый жерлер, сыйынуу, уламыш, адам психологиясы, изилдөө.

Суверенность страны дала возможность каждому из нас узнать себя, узнать свою историю и использовать богатое и важное культурное наследие, которое оставили нам наши предки. Наблюдая за своей историей, мы видим неподтвержденные, неисследованные исторические, культурные памятники и рукописные источники. В истории человечества на основе религии в каждом регионе появились важные священные места, которые имеют весомое значение. В этой статье речь идет об исторических памятниках и их топонимических названиях, история возникновения и проводящие ритуалы, которые находились в части северо-запада Ферганской долины и западной части Кыргызстана в Чаткальском регионе. Также, речь будет о том какой смысл имеют эти памятники среди народа и какую роль играют в истории Кыргызстана.

Ключевые слова: история, топонимика, ритуал, средний век, вера, исламская религия, исторические места, молитва, человеческая психология, исследование.

The sovereignty of the country gave an opportunity to each of us to know ourselves, to know our own history and use the rich and important cultural heritage that our ancestors left us. Watching our history, we see unconfirmed, unexplored historical and cultural monuments and handwritten sources. In the history of mankind on the basis of religion in each region has a number of. This article deals with historical monuments and toponymical names, history and rituals that were located in northwestern part of the Fergana Valley and the western part of the Kyrgyzstan in the Chatkal region. Also, it will be

about what sense these monuments have among the people and what role they play in the history of Kyrgyzstan.

Key words: history, toponymy, ritual, middle age, faith, Islamic religion, historical places, prayer, human psychology, research.

Борбордук Азия чөлкөмүндө Фергана өрөөнү чоң географиялык жайгашууну ээлейт, жалпы территориясы 105,6 миң. кв. км. Эң чоң бөлүгүн Кыргызстан, андан кийин Өзбекстан жана Тажикистан ээлейт. Тарыхка саресеп салсак, Фергана өрөөнүндөгү шаарлар Ош, Өзгөн, Наманган, Андижан, Маргилан, Кокон жана Хоженд өз мезгилинде мусулман дүйнөсүнүн рухий борборлору жана маданий очоктору болуп келген. Совет доорундагы атеисттик багыт бул шаарлардагы диний очокторду жок кылууга канчалык аракет кылбасын, толугу менен жоготуп жибере албады. Диний ишеним менен жашаган жергиликтүү калк ошол мезгилде да жаратканга сыйынууну жашыруун түрдө тымызын улантып келишкен. Совет доору кулап, эгемендүүлүк алгандан соң мазарларга барып сыйынуу жана ырым-жырым жөрөлгөлөрүн жасоо көбөйдү жана изилдене баштады [4]. Ошолордун арасында мамлекеттик денгээлде изилденбей калган Чаткал аймагындагы тарыхый маанидеги жерлерге дагы, акыркы жылдарда тарыхчы окумуштуулар тарабынан бир катар изилдөөлөр жүргүзүлүп келет.

Чаткал өрөөнүндө Ыдырыс пайгамбар жашап, ушул жерде өткөндүгүн далилдеген тарыхый эстеликтер да сакталып калган. Ыдырыс пайгамбар ааламдагы үчүнчү пайгамбар. Ыйык курандын 4 сүрөсүндө аты кездешет: «Анбия» сүрөсү, «Анһам» сүрөсү, «Мариям» сүрөсү, «Иншикак» сүрөсү. Адамзатына эң биринчи болуп кийим тигип, колуна калем кармап, жаза билген сабаттуу пайгамбар делет [2]. Диний мазмундагы китептерде Ыдырыс пайгамбар табият менен өсүмдүктөрдүн сырын билген, дили таза, чынчыл инсан катары сүрөттөлөт. Бул пайгамбар укмуштуудай жомок уламыштарга айланган. Ыдырыс пайгамбар Чаткалда жашап өткөндөн кийин өрөөнгө үч күмбөз курулган деген маалымат бар. Бирок, ал күмбөздөрдүн азыр экөөсү гана сакталып, үчүнчүсү бузулуп кеткендиктен анын ордуна мечит тургузулган. Бул жерде ташка чегип жазылган арап тилиндеги хижранын 1191-жылындагы (биздин 1777-ж.) жазуу бар [3].

Ал жерде байыркы убакта пайгамбардын китептерин окуп, илимин өздөштүрүп отурган (чилдекана) илимкана болгон дешет. Күмбөздөрдүн жанында ташка айланып калган бешик, Умай эненин супура ташы, даба таш жана дулдул таш бар. Бул таштардын өзгөчө касиеттери бар. Себеби, бешик ташка маңдайыңды тийгизип жараткандан жакшы тилек кылса орундалат. Эң башкысы балалуу болбой жүргөн зыяратчылардын көпчүлүгү ушул жерге келип кеткенден кийин перзенттүү болушат экен. Умай эненин супура ташынан кырып келип, унга кошуп койсоң унун берекелүү болуп, байыт экенсиң. Даба ташка отуруп, ооруган жерлериндин сакайышын тиленсең, тилегиң орундалат. Ал эми дулдул таш жөнүндө өзүнчө легенда бар. Азыркы тарыхта эки күмбөздүн бири Ыдырыс пайгамбардын күмбөзү катары кабыл алынып, окумуштуулардын изилдөөлөрүнө караганда ал XI-XII кылымдарга таандык [5]. Пайгамбардын күмбөзүнүн ичинде табыт коюлчу жерге окшоштурулуп жасалган жай бар. Бирок, анын оозу ачык, бул – ал жайда кабыр бар бирок, пайгамбардын сөөгү жоктугунан кабар берет. Эгер күмбөздө пайгамбардын сөөгү жашырылбаса эмне үчүн күмбөз Ыдырыс пайгамбардын күмбөзү деп аталып калган? Мунун да өзүнчө легендасы бар. Ыдырыс пайгамбар орозо айында ооз ачып отурса ага Азирейил периште келген экен. Азирейилден Алланын амири менен пайгамбар чын дүйнөгө бир жолу кирип келүүнү өтүнүптүр. Азирейил периште пайгамбардын айтканына макул болот. Ыдырыс пайгамбар бейиштин жанга жагымдуулугуна суктанып турган кезинде Азирейилдин «убакыт бүттү чык» - деген үнү угулат. Ыдырыс пайгамбар азыр деп, бейиште бир кепичин калтырып, кайра чыгып, «кепичим анда калды, алып алайын» деп кайра кирип кетет. Ошондо Азирейил периштеге Алланын «Ыдырыс эми бейиште» - деген авазы угулат. Ошентип пайгамбар азыр күмбөз тургузулган жерде, бейишке кирип кайып болуп кеткен делет уламыштарда. Күмбөздү зыяратчылар жан дүйнө менен жаратканды байланыштырган, бейишке жол ачылган ыйык жай катары кабылдашат [5]. Ал эми жогоруда айтылган күмбөздүн жанындагы дулдул таш болсо анын минген аты. Ыдырыс пайгамбар кайып болуп кеткенде кайра чыгышын күтүп жатып ошол жерде ташка айланып кеткен экен. Зыяратчылар күмбөзгө киргенде ал жердин топурагынын өзгөчө жумшак экендигин айтышат. Топуракка бутунду салсаң күнөөң көп болсо бутуң батып, аз болсо батпайт. Ошол убакта адамдын көз алдына кылган күнөөлөрү тартылат. Бул күмбөздүн өзгөчө касиети дешет. Жакшылап тыңшап көрсөң тыкылдап иштеген тигүүчү машинанын үнү угулуп турат. Бул анын чебер болгондугунан кабар бергендиги. Себеби, ал ушул жерде олтуруп өлгөндөргө кепин тигип берчү экен. Ошондон улам бул күмбөзгө чебер усталар келип зыярат кылып калышкан.

Күмбөздөр байыркы замандан бери XVIII-XIX кылымдарда жергиликтүү Тоголок байдын колдоосу менен бир гана жолу реставрацияланыптыр. Тоголок бай күмбөздү буздуруп, 100 эчки союп, эчкинин

майын ылайга коштуруп кирпич жасатып, кайра күмбөз салдырат. Кирпичтердин чынында ошондой жол менен жасалып, бышырылгандыгы археологиялык казууларда аныкталган. Кирпичтердин өлчөмү 24-26 x 13 x 5-6 см арасында 32-34 x 22 x 4-4,5 см өлчөмүндөгү байыркы кирпичтер да кездешет. Бул кирпичтердин X-XI кылымдарга таандык экени аныкталып, X кылымдагы кирпичтер менен XIX кылымдардагы кирпичтердин аралаш курулуп калышын Тоголок бийдин күмбөздү кайра курдурганда күмбөздүн өзүнүн кирпичтерин да кошуп курдургандыгынан деп божомолдошот адистер. Ыдырыс пайгамбардын күмбөзү маданий-тарыхый эстелик катары Юнескодо каттоодо турат [6]. Самарканд, Ташкент, Кокон, Наманган сыяктуу жерлерден жыл сайын зыяратчылар миңдеп агылып келишет. Бул Ыдырыс пайгамбардын күмбөзүнүн кандайдыр бир таасири бар экендигин жана ага зыяратчылардын ишениминин чоң экендигинин бир далили.

Дагы бир эл арасында касиеттүү деп эсептелген жерлердин бири, Арашан ыйык жери Айгыр-Жал айылынын күн батыш тарабында, тоонун түбүндө жайгашкан. Ыйык жердин түрү - булак. Бири-биринен бир метр алыстыкта жайгашкан эки булактын бири муздак, экинчиси жылуу. Жердин астынан чыгат. Жанында салынган там бар [5]. Оозеки тарыхы: “Адам ата, Обо эне жашаган доордон бери келе жаткан булак. Ыдырыс пайгамбардын убагында ал даарат кылган булак экен. Арашан деп аталганынын себеби, жылуу суу бар, ошондон калган белги. Жергиликтүү ажы карыянын айтымында, “Арашанды курорт кылабыз деп тиешелүү кишилер текшерип, Кыргызстандагы курамында минералдуу заттары бар баалуу булак экенин изилдеп кетишкен. Адамдын ички аппаратына бүт пайдалуу экен”. Бул булактардын суусун ичсе дагы болот. Жергиликтүү эл суусуна жуунуп турушат. Маал-маалы менен анын боюнда мал союп, түлөө кылышат. Төрөй албай жүргөндөр, денесине жара чыккандар зыяратка келишет.

Ошондой эле, Жаңы-Базар айылдын кире беришинде (айылга чейин болжол менен эки чакырым) Каракол суусунун жээгинде Дастопиян ыйык жери жайгашкан [6]. Уламыштарга караганда, Дастопиян баба олуя сыяктуу киши болуп Сопучулук дагы кылган. Ыдырыс алейхиссаламдын башын алганы келген жоого Дастопиян ата өз башын тосуп берген жана душмандар чаап шейит кылышкан. Ошондо Ыдырыс алейхиссалам келип жулунган башты денесине жабыштырып койгондо кимдер аны өлтүргөндүгү тууралуу сүйлөп жиберген. Ошол сырдуу касиетинен улам олуянын урматына жергиликтүү эл күмбөз тургузуп кадырлап калган [8]. Дагы бир айтымга караганда, 4 калпанын шейит болуп, мууздамалган жери деп дагы айтылат. Ыйык жердин түрү – булак. Булактардын саны – 7. Зыярат кылып барган кишилер ошол жети булак суусуна жуунуп күнөөлөрүнүн кечирилишин кудайдан тиленишет жана ар түрдүү ажааттарын жараткандан суранышат. Булактын суулары Чаткал суусуна куят. Мындай эл арасындагы касиеттүү деп эсептелген жерлердин сыры жалгыз

гана жаратканга маалым, ошондой болсо да мындай жерлердин пайда болуу тарыхын, маанисин топонимикалык аталыштарын биле жүрсөк жакшы болот.

Чаткал районунун Курулуш айылынын түндүк тарабынан агып түшүп, Чаткал дарыясына куюп жаткан Чоң-Жарты-Суу сайынын төрүнөн орун алган, деңиз деңгээлинен 3770 метр бийиктиктеги, Өзбекстанга чектеш жайгашкан Беш-Таш ашуусуна жакын Бугулуу-Төр жайлоосунда жайгашкан Бугулуу-Төр жайлоосундагы петроглифтер да тарыхтан кабар берет [9]. Ташка чегилген сүрөттөрдүн көөнөрүп, эскирип, араң эле байкалышы же, көзгө көрүнүп тургандыгы эле бул сүрөттөрдүн бир канча кылымдар аралыгында тартылгандыгын айгинелеп тургансыйт. Бул жерде петроглифтер чегилген таштардын саны жүздөн ашуун болгону менен, сүрөттөрдүн саны көбүрөөк, себеби, айрым таштарда жалгыз гана сүрөт болсо, айрымдарында беш-ондон сүрөт тартылган. Сүрөттөрдө негизинен, тоо текелер, бугулар жана аңчылар чагылдырылган. Айрым таштарда иттер менен аңчылык кылуу учуру тартылса, айрым сүрөттөрдө аттар менен аңчылык кылып жүргөн көрүнүштөр тартылган. Эң кызыктуусу жана таңгалыштуусу айрым сүрөттөрдө куйруктуу же, үч буттуу адамдардын тартылганы. Дагы бир кызыгы-бул сүрөттөр топтомунда илбирске, доңузга окшогон жаныбардын сүрөттөрү бар. Бул сүрөттөр Саймалуу-Таштагы сүрөттөр менен жашташ деп айтсак жаңылышпайбыз. Саймалуу-Таштагы аска таштагы сүрөттөр (петроглифтер) коло дооруна таандык. Ал жерде 100000 ден ашуун сүрөт болгондуктан, ал жерди Саймалы-Таш сүрөт галереясы деп атап коюшкан [7]. Бул дүйнөдөгү таш бетине чегилген эң чоң сүрөт галереясы

болуп эсептелет. Аз сандагы аскага тартылган сүрөттөр Сулайман тоосунан, Араван кыштагына жакын аскадан (Дулдул-Ата мазары), Чолпон-Ата шаарына жакын жерден, Кетмен-Төбө жана Алай өрөөндөрүнөн табылган. Бул сүрөттөр б.з.ч. 3 миң жылдан баштап, орто кылымдарга чейинки ташка чегилип келгендиги аныкталган. Бул табылгаларга Чаткал өрөөнүндөгү аска таштарга чегилген сүрөттөрдүн эң ириси катары жогоруда аталган Бугулуу-Төрдөгү сүрөттөрдү кошуп кетсек туура болот жана бул эстеликтер адамзаттын жашап өткөн жолун чагылдырган тарыхка өз салымын кошот деп ойлойм. Ошондой эле, мындай эстеликтерди изилдеп чыгуу биз тарыхчылардын милдетибиз.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Бишкек, 1999.
2. Бурхоний Н. Рабгузий. - Ташкент, 1991.
3. Дуйшеев Б. Память Тянь-Шаня. - Бишкек, 1986.
4. Огудин В.Л. Природные места поклонения в религиозных представлениях современного населения Ферганы. - Москва, 2003.
5. Жалал-Абаддагы ыйык жерлер жана эл даанышмандыгы. - Бишкек.: “Айгине” маданий-изилдөө борбору, 2010.
6. Жалал-Абад облусу. Энциклопедия. - Бишкек, 2003.
7. Осмонов Ө., Мырзакматова А. – Кыргызстандын тарыхы: Урунттуу учурлар. - Бишкек, 2012.
8. Алымов А. Информатор. Чаткал району, Терек-Сай айылы, 2018.
9. Таласбаев Р. Информатор. Чаткал районунун тургуну. - 2018.

Рецензент: к.и.н. Анарбекова В.Э.